

MIEJSCA PAMIĘCI

Radomsko - Wystawa stała w zabytkowym budynku Aresztu: d. Historia Żydów

GETTO - utworzone w grudniu 1939 roku - obejmowało ulice:
 Radomską (dla Pradolbrzka) - numery od 1 do 15 / od 4 do 80
 Fabryczną - numery od 1 do 9 / od 2 do 24
 Białą - numery od 3 do 27 / od 2 do 68
 Wesołą - numery od 18 do 24 / od 23
 Różną - numery od 1 do 49 / od 2 do 26
 Szpitalną (dla Wyczołkowskiego) - numery od 1 do 23
 Janinowską - numery od 2 do 6
 Młodzieżową - numery od 3 do 9 / od 2 do 6

Ludność getta w kolejnych latach:
 1939 - 6,5 tys.
 V 1940 - 7 tys.
 VI 1941 - 7,5 tys.
 I 1942 - 7,5 tys.
 X 1942 - 14 tys.

Dó stacjami do pędzenia 1942 roku przetranszowano do radomskiego getta:
 ok. 800 Żydów z Mińska, ok. 900 z Głuchowa, ok. 380 z Aulinowa, ok. 800 z Głuchowa, ok. 3000 z Poleszowa, ok. 200 z Ostrowa.

Zakończono 14 listopada 1942 roku utworzenie getta wsiadnego, do którego trafił Żydów wziętych do niewoli w powiatach radomskim i zwoleńskim, z Żanek, Wodzisławia, Pielicy i Czarnobylu.

Wielki Synagoga w tym miejscu została wyburzona na początku II wojny światowej. W miejscu tym został postawiony w 1945 roku pomnik, a po latach miejsce to stało się miejscem pamięci. W 1995 roku w tym miejscu została postawiona synagoga, która jest obecnie siedzibą Muzeum Żydów w Radomsku. Synagoga została wybudowana w stylu neorenesansowym, nawiązującym do stylu synagogi w Włocławku i Piotrkowie. W 1995 roku w tym miejscu została postawiona synagoga, która jest obecnie siedzibą Muzeum Żydów w Radomsku.

1.1. W 1939 roku w Radomsku utworzono getto żydowskie. W 1942 roku do getta w Radomsku przetranszowano Żydów z innych miejscowości. W 1944 roku Żydów z getta w Radomsku wywieziono do obozów zagłady. W 1945 roku w Radomsku została odbudowana synagoga, która jest obecnie siedzibą Muzeum Żydów w Radomsku.

1.2. W 1939 roku w Radomsku utworzono getto żydowskie. W 1942 roku do getta w Radomsku przetranszowano Żydów z innych miejscowości. W 1944 roku Żydów z getta w Radomsku wywieziono do obozów zagłady. W 1945 roku w Radomsku została odbudowana synagoga, która jest obecnie siedzibą Muzeum Żydów w Radomsku.

1.3. W 1939 roku w Radomsku utworzono getto żydowskie. W 1942 roku do getta w Radomsku przetranszowano Żydów z innych miejscowości. W 1944 roku Żydów z getta w Radomsku wywieziono do obozów zagłady. W 1945 roku w Radomsku została odbudowana synagoga, która jest obecnie siedzibą Muzeum Żydów w Radomsku.

1.4. W 1939 roku w Radomsku utworzono getto żydowskie. W 1942 roku do getta w Radomsku przetranszowano Żydów z innych miejscowości. W 1944 roku Żydów z getta w Radomsku wywieziono do obozów zagłady. W 1945 roku w Radomsku została odbudowana synagoga, która jest obecnie siedzibą Muzeum Żydów w Radomsku.

W 1939 roku w Radomsku utworzono getto żydowskie. W 1942 roku do getta w Radomsku przetranszowano Żydów z innych miejscowości. W 1944 roku Żydów z getta w Radomsku wywieziono do obozów zagłady. W 1945 roku w Radomsku została odbudowana synagoga, która jest obecnie siedzibą Muzeum Żydów w Radomsku.

W 1939 roku w Radomsku utworzono getto żydowskie. W 1942 roku do getta w Radomsku przetranszowano Żydów z innych miejscowości. W 1944 roku Żydów z getta w Radomsku wywieziono do obozów zagłady. W 1945 roku w Radomsku została odbudowana synagoga, która jest obecnie siedzibą Muzeum Żydów w Radomsku.

W 1939 roku w Radomsku utworzono getto żydowskie. W 1942 roku do getta w Radomsku przetranszowano Żydów z innych miejscowości. W 1944 roku Żydów z getta w Radomsku wywieziono do obozów zagłady. W 1945 roku w Radomsku została odbudowana synagoga, która jest obecnie siedzibą Muzeum Żydów w Radomsku.

W 1939 roku w Radomsku utworzono getto żydowskie. W 1942 roku do getta w Radomsku przetranszowano Żydów z innych miejscowości. W 1944 roku Żydów z getta w Radomsku wywieziono do obozów zagłady. W 1945 roku w Radomsku została odbudowana synagoga, która jest obecnie siedzibą Muzeum Żydów w Radomsku.

HISTORIA RADOMSZAŃSKICH ŻYDÓW

Dzieje radomszczańskich Żydów są niestety słabo znane, badacze dość skromnie podejmowali ten temat, głównie z uwagi na brak w materiale źródłowym. Praktycznie nic nie wiemy o początkach osadnictwa żydowskiego w Radomsku, możemy jedynie przez analogię do stosunków panujących w innych miastach wyciągnąć pewne wnioski.

W XVII i XVIII wieku w Radomsku, należącym do grupy miast królewskich, obowiązywał zakaz osiedlania się Żydów, którzy zamieszkiwali wówczas okoliczne wioski, m.in. Bugaj, gdzie istniała wspólnota żydowska posiadająca synagogę. Prowadzący działalność handlową Żydzi przybywający do Radomska zmuszeni byli opuszczać miasto wieczorami. Stopniowo zakaz osiedlania się Żydów w Radomsku był coraz słabiej egzekwowany; w roku 1810 z ogólnej liczby mieszkańców – 1036, pochodzenia żydowskiego było 36 osób. Wiązało się to z faktem, iż na początku XIX wieku wioska Bugaj została przyłączona do Radomska. W roku 1816 zezwolono radomszczańskim Żydom na założenie cmentarza. Wspólnota żydowska w 1822 roku założyła Komitet, który można uznać za pierwszą legalną instytucję w Radomsku, posiadającą synagogę i Dom Studiów (Bet ha-Midrash) służący jako dom modlitwy. W 1834 wspólnota zaangażowała jako rabina Solomona ha-Kohen Rabinowicza z Włoszczowy, który zapoczątkował dynastię radomszczańskich cadyków. Następcami byli: Abraham Issac ha-Kohen i jego syn Ezekiel. Ostatnim cadykiem przed wybuchem II wojny światowej był Solomon Enoch ha-Kohen, który został zabity w warszawskim getcie w roku 1942.

Gwałtowny napływ ludności pochodzenia żydowskiego do Radomska nastąpił po uruchomieniu kolei warszawsko-wiedeńskiej (1846 rok). Nie bez znaczenia był również fakt równouprawnienia Żydów w Królestwie Kongresowym mocą dekretu z 5 kwietnia 1862 roku. W roku 1827 mieszkało 369 Żydów z ogólnej liczby 1792 mieszkańców, natomiast w 1855 na 2946 zamieszkałych w Radomsku, prawie 50% stanowiła ludność żydowska (1402 osoby). Spis ludności sporządzony w 1897 roku wykazał 5054 Żydów, co stanowiło 43 % ogółu mieszkańców.

Radomszczańską gminą żydowską aż do wybuchu I wojny światowej kierował tzw. Dozór Bóżniczy, składający się z trzech członków. W 1918 roku utworzono w Radomsku Izbę Handlową razem z należącymi do niej dwoma bankami, a także Związek Drobnych Kupców. W pierwszych latach XX w. zakończono budowę okazałej synagogi.

Międzywojenne Radomsko to przede wszystkim przemysł metalurgiczny i meblarski. Jednakże udział Żydów w przemyśle radomszczańskim był nieznaczny. Istniała wprawdzie żydowska fabryka wyrobów metalowych oraz dwie fabryki guzików, jednak pracowało w nich zaledwie około 60 Żydów. Inaczej przedstawiała się sytuacja w rzemiośle. Tutaj udział Żydów był już znaczący; działało wiele warsztatów stolarskich, szewskich i krawieckich. W okresie międzywojennym samych warsztatów stolarskich prowadzonych przez Żydów powstało około 250. W 1921 roku diaspora żydowska w Radomsku liczyła 7774 osoby (41,5%), a w roku 1939 - ok. 9000 (40%).

Żydzi radomszczańscy prowadzili ożywioną działalność społeczno-kulturalną. Brali również aktywny udział w sprawach samorządowych; uczestniczyli w wyborach do samorządu miejskiego, wprowadzając swych przedstawicieli do władz lokalnych. W roku 1926 na 24 radnych aż 8 stanowili Żydzi. Pierwsze wybory, które wyłoniły władze radomszczańskiej gminy wyznaniowej odbyły się w 1924 roku. Wyniki tych wyborów nie są znane. Natomiast wybory z 1936 roku dały następujący wynik: przewodniczący – Mojżesz Berger, wiceprzewodniczący – Eimelech Jakubowicz, rabin – Izrael Pinchas Rabinowicz. Ponadto w skład władz gminy weszli: Abraham Grosman, Wolf Lejb Szklarzyk, Mojżesz Wajnajch, Herman Rodal, Hersz Łajb Zajdman. Majątek i agendy gminy powierzono Eliezerowi Rozenbaumowi.

Radomszczańska gmina żydowska pod koniec lat trzydziestych XX wieku posiadała przede wszystkim obiekty o charakterze religijnym: synagogę, dom modlitwy, rytualną łaźnię i rzeźnię drobiu, budynek zarządu gminy (wybudowany w 1933 roku), cmentarz wraz z domem przedpogrzebowym, dwie bóżnice

syjonistyczne Szaarej Cijon i Bajs Jakow. Z ważniejszych instytucji i organizacji działających w mieście należy wymienić: Związek Drobnych Kupców, Związek Rzemieślników, Komitet Pomocy Zubożałym Kupcom i Rzemieślnikom, Bank Spółdzielczo-Kupiecki, Kasę Bezprocentową, Własne siedziby posładały żydowskie partie i organizacje polityczne: Aguda, Bund, Poalej Syjon, Rewizjonisci, Związek Kombatantów Żydowskich.

Dobrze rozwinięta była oświata żydowska. Działały: gimnazjum żydowskie, hebrajska powszechna szkoła prywatna im. B. Joselewicza oraz czysto religijne: Talmud, Bajs Jakow, Jeszybot, Kesser Tor. Ogromne znaczenie miała biblioteka im. Szaloma Alejchema, utworzona w 1926 roku i stanowiąca centrum życia kulturalnego radomszczańskich Żydów. Aktywnie działały również Kluby sportowe: Hakoach, Maccabi, Hapoel, Gwiazda.

Od 1931 r. radomszczańską gminą kierował Mojżesz Berger, jedyny Żyd zasiadający w radzie powiatu radomszczańskiego, delegowany do niej przez magistrat Radomska.

Tuż przed wybuchem II wojny światowej diaspora żydowska liczyła 9200 osób, co stanowiło blisko 40% ogółu mieszkańców.

1 września 1939 roku rozpoczął się najtragiczniejszy okres w dziejach społeczności żydowskiej. Niemcy hitlerowskie przystąpiły do bezprecedensowej akcji zmierzającej do fizycznego zniszczenia narodu żydowskiego. Rozpoczęły się prześladowania i krwawy terror. W Radomsku już podczas pierwszych bombardowań miasta w dniach 1-3 września śmierć poniosło wiele osób narodowości żydowskiej. Oddziały Wehrmachtu penetrujące 4 września 1939 teren powiatu radomszczańskiego dokonały egzekucji Żydów w Pławnie i Kruszynie. Równocześnie władze okupacyjne przystąpiły do szeroko zakrojonych działań mających na celu całkowite podporządkowanie sobie ludności żydowskiej. Dla tego celu wprowadzono tzw. Judenrat - samorząd żydowski z Radą Starszych na czele. Dla odróżnienia Żydów od Polaków zmuszeni oni zostali do noszenia opasek z gwiazdą Dawida; w ten sam sposób oznaczano żydowskie sklepy i warsztaty. Przystąpiono także do tworzenia "żydowskich dzielnic mieszkaniowych" (gett), których samowolne opuszczenie karane było grzywną, a później wyłącznie karą śmierci. W Radomsku getto powstało w grudniu 1939 roku.

Radomszczańska Rada Starszych rozpoczęła działalność w październiku 1939 r. Przewodniczącym obrano Mojżesza Bergera, który dotychczas stał na czele Zarządu Gminy; później zastąpił go Wiktor Gutstadt - kupiec z Łodzi. W skład Rady wchodził również Dawid Radal - były ławnik magistratu, Hitel Ząbek - kupiec i Samuel Szpiro - kupiec. Skład Judenratu ulegał ciągłym zmianom, ponieważ jego członkowie zwolnieni byli z obowiązującej wszystkich pracy przymusowej.

Pod koniec 1941 roku i na początku 1942 władze okupacyjne jeszcze bardziej zaostryły politykę wobec mieszkańców gett. Wynikało to z rozporządzenia generalnego gubernatora Hansa Franka. W grudniu 1941 i lutym 1942 gubernator dystryktu radomskiego Kundt wydał rozporządzenia przewidujące karę śmierci nie tylko dla Żydów opuszczających getta, ale również dla udzielających im pomocy Polaków. Stan liczebny radomszczańskiego getta w związku z masowymi przesiedleniami bardzo szybko uległ zwiększeniu. Do Radomska napłynęła fala wysiedlonych z Poznania oraz Płocka. Teren getta zamieszkiwało około 7000 Żydów, a od sierpnia do października 1942 liczebność, w wyniku masowych wysiedleń z innych miejscowości, wzrosła do 14000. Warunki bytowe w getcie były bardzo ciężkie, szerzyły się choroby, brakowało leków, racje żywnościowe były głodowe. Rada Starszych była zmuszana do dostarczania około 1000 osób dziennie do trwających po kilkanaście

Getta były jedynie etapem przejściowym na drodze do całkowitej zagłady ludności żydowskiej. Jesienią 1942 miały miejsce dwie deportacje mieszkańców getta do obozu zagłady w Treblince. 9 października

zgrupowano całe rodziny żydowskie na wspólnym stadionie przedwojennych klubów sportowych (polskiego *Morona* i żydowskiego *Makoach*). Po wyselekcjonowaniu 320 osób do sprzątania getta 5000 pozostałych Żydów przeprowadzono ulicą Kościuszką na rampę kolejową. Tam, po 24 godzinach oczekiwania pod gołym niebem w deszczu i zimnie uformowano transport, który rano następnego dnia dotarł do Trebłinki. Wielu spośród stłoczonych w nieludzkich warunkach zginęło przed dojazdem do obozu. Pozostałych 9000 Żydów ułokowano w synagogę i przyległych budynkach. 12 października 1942. drugim transportem w podobnych warunkach wywieziono pozostałych, również do Trebłinki. W Radomsku pozostała jedynie grupa rzemieślników i robotników do sprzątania dzielnicy żydowskiej. W listopadzie 1942 roku z uciekinierów i Żydów przywiezionych z Zarek, Wodzisławia, Częstochowy i Pilicy utworzono getto wtórne. Likwidacja tego getta miała miejsce 6 stycznia 1943 r. – 4000 osób wywieziono do Trebłinki, a 1200 do 1500 rozstrzelano 12 i 13 stycznia 1943 na cmentarzu żydowskim.

Szacuje się, iż holokaust w dystrykcie radomskim przeżyło kilka tysięcy osób pochodzenia żydowskiego (spośród ok. 300 tys.). Mniejszość żydowska zamieszkująca Radomsko została praktycznie całkowicie zlikwidowana (przyjmuje się, że okupację przeżyło kilkudziesięciu radomszczańskich Żydów). Większość tych, którym udało się przeżyć osiedliła się poza granicami kraju.

Do dziś zachowało się niewiele pamiątek dokumentujących kulturę i życie radomszczańskich Żydów. Muzeum w Radomsku stara się, w miarę możliwości, zbierać i zabezpieczać wszystkie ślady jakie pozostały po żydowskiej diaspory. Prezentowane na tej wystawie eksponaty, to przedmioty związane przede wszystkim z kultem religijnym, takie jak: jad, besamin, lampka chanukowa, tefilin, fragment Tory. Na wystawie prezentowane są również dwa obrazy olejne przedstawiające bóżnicę w Radomsku, namalowane w okresie międzywojennym przez Natana Szpigla, radomszczanina żydowskiego pochodzenia.

W samym mieście przetrwało niewiele śladów po diaspory żydowskiej – cmentarz żydowski przy ulicy Przedborskiej oraz budynek dawnego Zarządu Gminy Wyznaniowej. Powstały w 1816 roku cmentarz ma powierzchnię ok. 2 hektarów, ogrodzony jest ceglany murem. Zachowało się na nim kilka tysięcy nagrobków, najstarszy z roku 1831. W latach 1940-43 kirkut był miejscem licznych egzekucji, które upamiętnia tablica umieszczona na jednej z kilku zbiorowych mogił.

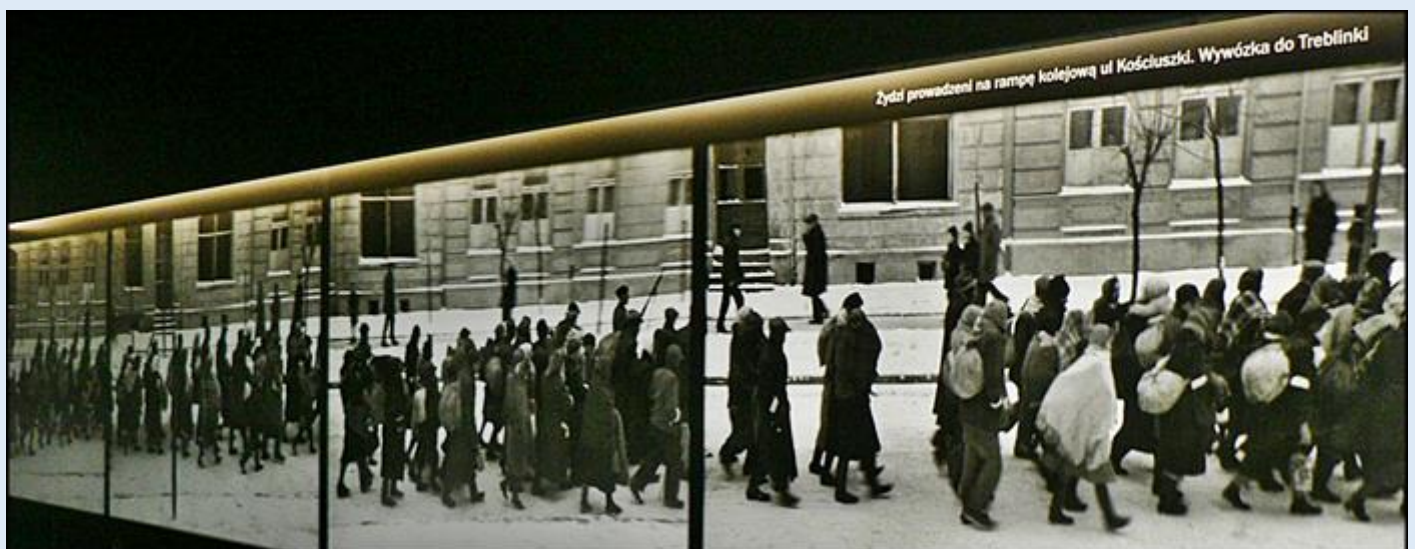
1. Żydzi polscy. Boleja i kultura. Praca zbiorowa, Warszawa 1982

2. Pamiątki i symbole kultury żydowskiej w Polsce. P. Borkowicz, Warszawa 1990

3. Encyklopedia historyczna i kulturalna żydowskich A. Ustrowski, Warszawa 1994

4. Żydzi polscy. Boleja i kultura. S. Szpakowski

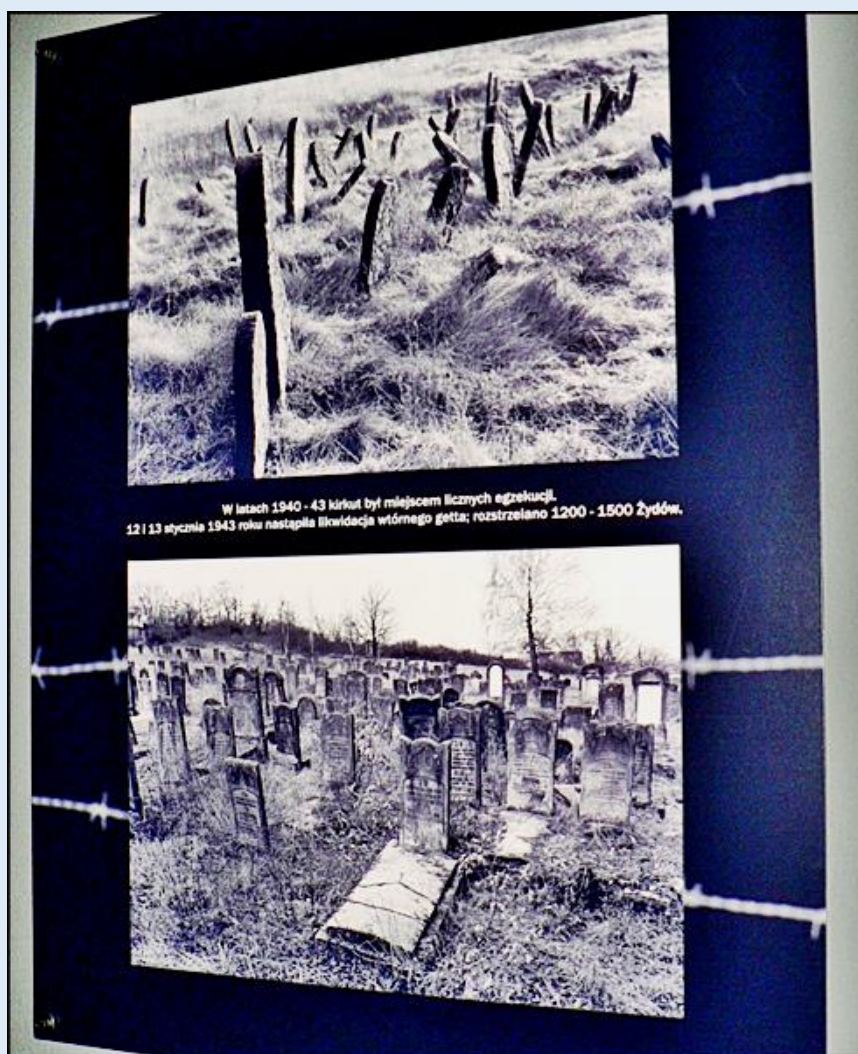
5. Piel grzebiący śladów. Żydzi na radomszczańskich Żydów. J. Borkowicz, Radomsko 1995

W latach 1940 - 43 kirkut był miejscem licznych egzekucji.
12 i 13 stycznia 1943 roku nastąpiła likwidacja wioznego getta; rozstrzelano 1200 - 1500 Żydów.

zdjęcia: Jan Nitecki

[POWRÓT DO STRONY GŁÓWNEJ IKONOGRAFII](#)